

הסד"כ העיקרי בתוכניות הרב-שנתיות בצה"ל ממלחמת סיני עד מלחמת יום הכיפורים - בין תכנון ליישום

מחבר: יצחק גרינברג

מקור: "יסודות", גיליון 5 | 50 שנים למלחמת יום הכיפורים

הוצאה: המחלקה להיסטוריה בצה"ל

עורכים: אלי מיכלסון, יוגב אלבז, יניב פרידמן

שנת הוצאה: 2023

תקציר

בתקופה שמלחמת סיני עד מלחמת יום הכיפורים שורטטו בצה"ל שבע תוכניות רב-שנתיות. המאמר בוחן עד כמה יושמו תוכניות אלו, תוך התמקדות במערך מטוסי הקרב, בסד"כ הטנקים ובמערך הימי, ומלמד כי היו פערים של ממש בין התכנון ובין היישום. הפערים הללו היו תולדה של אילוצים כלכליים, של התפתחויות במקורות הרכש ושל תמורות במישור הביטחוני. לצד אלה אפשר לזהות כשלים בתכנון - התעלמות מאילוצים כלכליים ומגבלות תקציביות - שניתן היה להימנע מהם. התוכניות הרב-שנתיות היו בבחינת מצפן לבניית העוצמה הצבאית, ויישומן הלכה למעשה היה בראש ובראשונה בזיקה לאילוצים ולהתפתחויות שחרגו מהשדה הביטחוני לתחומים הכלכלי והמדיני.

הסד"כ העיקרי בתוכניות הרב־שנתיות בצה"ל ממלחמת סיני עד מלחמת יום הכיפורים - בין תכנון ליישום

יצחק גרינברג¹

במרוצת השנים שממלחמת סיני עד מלחמת יום הכיפורים בצה"ל הוכנו שבע תוכניות רב־שנתיות. התוכנית הראשונה הייתה **בני יעקב**, תוכנית תלת־שנתית לשנים 1959/60-1961/2; ואחריה היו **חשמונאים**, תוכנית תלת־שנתית לשנים 1962/3-1964/5; **בני אור**, תוכנית תלת־שנתית לשנים 1965/6-1967/8; **מכבי**, תוכנית דו־שנתית לשנים 1968/9-1969/70; **גושן**, תוכנית ארבע־שנתית לשנים 1970/1-1973/4; **גושן ב'**, תוכנית חמש־שנתית לשנים 1971/2-1975/6; **אופק**, תוכנית חמש־שנתית לשנים 1973/4-1977/8.² מטרת המאמר שלפנינו היא לבחון עד כמה יושמו תוכניות אלו, תוך התמקדות במערך מטוסי הקרב, בסד"כ (סדר כוחות) הטנקים ובמערך הימי ותוך התחקות אחר הגורמים והטעמים לפערים שבין הכוונות ובין הגשמתן: תמורות במישור הביטחוני, אילוצים כלכליים והתפתחויות במקורות הרכש.

- 1 פרופסור אמריטוס יצחק גרינברג לימד במכללה האקדמית בית ברל. מחקריו עוסקים בזיקה בין אידאולוגיה, כלכלה ופוליטיקה ביישוב העברי בארץ ישראל ובמדינת ישראל.
- 2 בתקופה הנדונה במאמר התחילה שנת התקציב ב־1 באפריל והסתיימה ב־31 במאָרס בשנה העוקבת. בהמשך המאמר ציינתי את שנת התקציב לפי תשעת החודשים הראשונים; למשל, במקום שנת התקציב 1962/3 כתבתי שנת התקציב 1962.

"בני יעקב"

תוכנית "בני יעקב" הייתה מושתתת על ההנחה שבתקופה המתוכננת - עד שנת 1962 - לא צפויה מלחמה. אף כי לא נדחתה האפשרות להתפתחות סכסוך גבול ולהידרדרותו למלחמה, בעת הכנת התוכנית לא היו סימנים מעידים על כוונות למלחמה קרובה בישראל. הקמת קע"ם (הקהילייה הערבית המאוחדת; איחוד בין מצרים לסוריה) בשנת 1958 אמורה הייתה להקנות לצבאות של שתי המדינות האלה יתרונות בעתיד: שיפור רמתו של הצבא הסורי, העמקת שיתוף הפעולה בין שני הצבאות נגד ישראל, איחוד השליטה ועוד. אולם בטווח הקצר חייב האיחוד תהליך ארגוני שהיה בו כדי לכרסם בכוננות המלחמתית של צבאות אלה. זאת ועוד, לקראת אמצע שנות החמישים גיבש צה"ל דוקטרינה צבאית התקפית, שדגלה ביוזמה לפתוח במלחמה ולהכריע את האויב בשטחו כמלחמת מנע או כמתקפה מקדימה. יישומה חייב לפתח כוחות מחץ - זרוע אווירית בעלת יכולת התקפית, שריון וכוחות מוטסים - שמאפייניהם ניידות, מהירות ועוצמת אש. דוקטרינה זאת התבססה אחרי מלחמת סיני ונותרה על כנה עד מלחמת ששת הימים.

תוכנית "בני יעקב" הקנתה עדיפות ראשונה במעלה לפיתוח הסד"כ האווירי. בהתייחסו לסדר העדיפויות להתעצמות צה"ל בשנים 1959-1961 קבע הרמטכ"ל רא"ל חיים לסקוב: "המפתח ליכולת שלנו בכלל להילחם, זה הכוח האווירי, ולכן העדיפות הראשונה היא לכוח האוויר, ובעיקר לפיתוח כושר ההפצה שלו. המפתח של כוחות היבשה להכרעה הוא כוח השריון".³ בבסיס התכנון של הסד"כ האווירי בתוכנית "בני יעקב" הייתה ההנחה כי "השליטה באויר הינה גורם מכריע במלחמה הקצרה והמהירה. לפיכך תהא משימתו הראשונה של חיל-האוויר השגת עדיפות אווירית, מיד עם תחילת המלחמה במשך הזמן הקצר ביותר".⁴ מטרה זאת תושג על ידי תקיפת שדות התעופה של האויב ופגיעה במטוסיו שעל הקרקע. כמו כן החתירה לקיים שליטה באוויר חייבה להצטייד במטוסי קרב מדגם מתקדם כדי להתמודד בקרבות אוויר עם המטוסים המתקדמים ביותר של האויב. לפי התוכנית, הסד"כ האווירי המתוכנן בתום תקופת "בני יעקב",

3 רא"ל חיים לסקוב, ישיבת מטכ"ל 23/58, 20 באוגוסט 1958, א"צ (ארכיון צה"ל).

4 אג"ם/תכנון, "תיק 'בני-יעקב': סדר-כוחות צה"ל 1962 (הצעה)", א"צ (להלן: אג"ם/תכנון, "תיק 'בני-יעקב')."

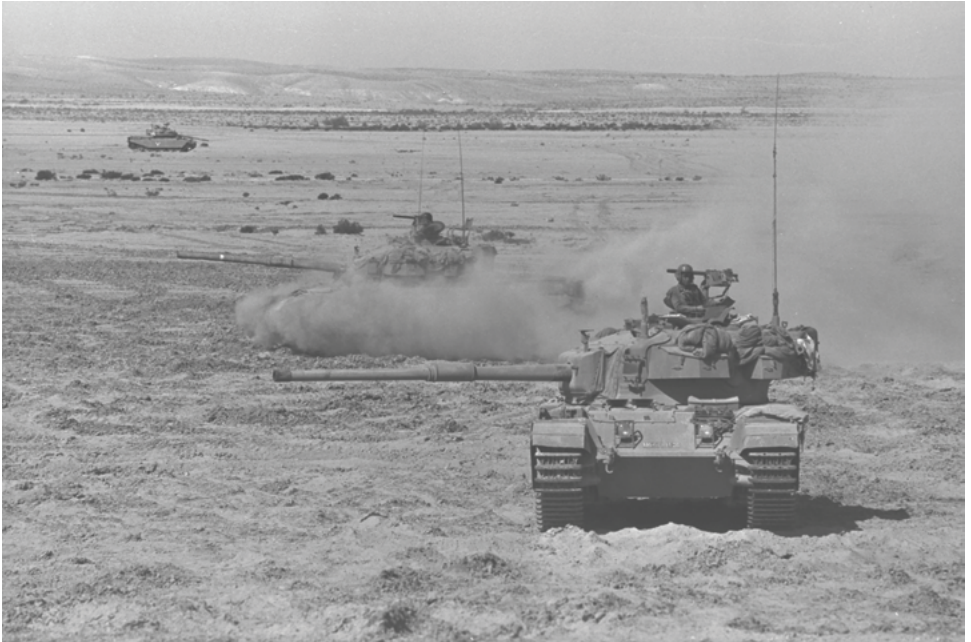
ב־31 במאָרס 1962, כלל 128 מטוסי קרב; 24 מהם מטוסי מיראז' 3. בפועל, היישום לא תאם את התכנון. אומנם במועד זה הסד"כ האווירי היה גדול מהמתוכנן ומצבת מטוסי הקרב עמדה על 140 מטוסים, אולם לא מומשה הכוונה להצטייד ב־24 מיראז'ים, שעמדו בליבת תכנון סד"כ חיל האוויר והתחדשותו (על התפתחות סד"כ מטוסי הקרב ראו לוח 1 בנספח). מטוסי המיראז' הראשונים סופקו לישראל רק בתחילת שנת התקציב 1962. צרפת, יצרנית המטוס, נמנעה מלספקם במועד מוקדם יותר מחמת קצב הייצור במפעל "דאסו" ומחמת הצורך לספק מטוסי מיראז' לחיל האוויר הצרפתי. העיכוב בקליטתם והצורך לפצות על כך בבניית סד"כ חיל האוויר הובילו לחריגה בהצטיידות במטוסי הסופר־מיסטר מעל למתוכנן. נוסף על 18 הסופר־מיסטרים שסופקו בשנת העבודה 1958, בתקופת "בני יעקב" קלט חיל האוויר 18 מטוסים מדגם זה; תריסר יותר מההצטיידות המתוכננת.⁵ ב־31 במאָרס 1962 לא כלל אפוא הסד"כ האווירי מטוסי מיראז', ואילו מספר מטוסי הסופר־מיסטר גדל מ־24 מטוסים ל־32 מטוסים. זאת ועוד, לא יושמה הכוונה להוציא את מטוסי המטאור המיושנים מהסד"כ, ובתום תקופת "בני יעקב" עדיין כללה מצבת מטוסי הקרב 24 מטוסים מדגם זה לעומת מטוס אחד בלבד כמתוכנן.

פיתוח השריון על פי תוכנית "בני יעקב" נועד לבנות סד"כ התקפי בהתאם לדוקטרינה הצבאית ההתקפית שאימץ צה"ל, ולתת מענה להתעצמות הצבאות הערביים וליחסי הכוחות הצפויים. הסד"כ המתוכנן יופעל בהתאם ל"אסטרטגיה של מתקפה בגזרה אחת במירב הכוחות תוך בלימה בגזרות האחרות במזער הכוחות - והכרעת המלחמה על-ידי העברת המאמץ המתקפתי מאותה גזרה, לאחר ההכרעה בה, לגזרה אחרת".⁶ מספר הטנקים המתוכנן ל־31 במאָרס 1962 עמד על 697, מהם 112 טנקי פטון, שנועדו להיות גולת הכותרת בפיתוח השריון בשנות התקציב 1959-1961. בפועל, מצבתם הייתה גדולה יותר ועמדה על 747 טנקים. גם הרכבם לא תאם את התכנון (על התפתחות סד"כ הטנקים ראו לוח 2 בנספח). בשנת 1958 נשאה ונתנה ישראל עם צרפת ועם איטליה על רכישת 112 טנקי פטון, ולפיכך הם נכללו בתוכנית "בני יעקב"; אולם ארצות הברית הסתייגה

5 מפקדת חיל האוויר - ענף תולדות חיל האוויר, **איך בוחרים מטוס?**, פברואר 1993 (להלן: מפקדת חיל האוויר, **איך בוחרים מטוס?**), עמ' 16-19.

6 אג"ם/תכנון, "תיק 'בני-יעקב'".

מהמהלך ולא הייתה מוכנה, כיצרנית הטנקים, לאשרו.⁷ במקומם הצטייד צה"ל ב־82 טנקי סנטוריון בריטיים. למעשה, הצבא היה מעוניין לרכוש 130 טנקים מדגם זה, אלא שבריטניה הסתייגה ממכירת כמות כזאת של טנקים לישראל, בטענה שהדבר יפר את מאזן הכוחות במזרח התיכון. בסופו של דבר, עם בריטניה נחתמו שני הסכמים לרכישת תשעים טנקי סנטוריון, מהם סופקו 82 טנקים עד סוף שנת התקציב 1961. שמונה טנקים נוספים סופקו בשנת התקציב 1962.⁸

טנק סנטוריון במהלך תרגול בנגב, פברואר 1970. הסנטוריונים, שנרכשו כחלק מתר"ש 'בני יעקב', היו לאחד מטנקי המערכה העיקריים של צה"ל בשנות השישים (צלם: משה מילנר; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

תוכנית "בני יעקב" הגדירה לחיל הים משימות אלו: השמדת כוחות ימיים של האויב, הגנה על חופי המדינה, סיוע לכוחות היבשה בפעולות משולבות ובתובלה, ניתוק עורקי תחבורה ימיים של האויב והבטחת שיט ושליטה

7 רפאל יקר, **יחסי ישראל-ארצות-הברית: היבט הרכש 1955-1967**, משרד הביטחון – היחידה לתיעוד ומחקר היסטורי במשרד הביטחון, 1995, עמ' 53.

8 מכתב מאל"ם אשר פלד, ראש אגף החימוש במשרד הביטחון, אל המנהל הכללי של משרד הביטחון, "טנק הסנטוריון", 15 במרס 1965, א"צ.

במים הטריטוריאליים בזמן שלום. מטרות אלה וההכרה שלאויב יש עדיפות כמותית ואיכותית בכלי שיט הובילו למסקנה שנחוץ לפתח "כוחות ים המסוגלים לפגוע באויב בבסיסיו או בסמוך להם. מכאן הצורך בהכללת צוללות ויחידות לוחמה זעירה בסד"כ חיל ים"⁹. הסד"כ המתוכנן כלל אפוא חמש צוללות, ארבע מהן מדגמים קטנים וזולים וצוללת אחת גדולה ויקרה יותר, אולם היישום היה שונה בתכלית. חיל הים הצטייד בשתי צוללות גדולות, שהיו יקרות יותר (על התפתחות סד"כ חיל הים ראו לוח 3 בנספח). שינוי זה נעשה לאחר שהתברר כי צוללות מדגמים קטנים אינן נותנות מענה למשימות המתוכננות לחיל הים.

"חשמונאים"

בניית תוכנית "חשמונאים" התבססה על ההערכה כי לא צפויה מלחמה יזומה של מדינות ערב, או של קע"ם לבדה, נגד ישראל לפני שנת 1963. בספטמבר 1961, לאחר הכנת התוכנית ולפני תחילת הפעלתה, הייתה הפיכה בסוריה, ובעקבות זאת היא פרשה מקע"ם וחידשה את עצמאותה. על פי הערכת המודיעין, צמצם פירוק קע"ם את הסיכויים למלחמה יזומה מצד הערבים בטווח הקצר והרחיק את סכנתה עד לשנת 1965. ראוי לציין כי להתפתחות זו לא הייתה השפעה מהותית על התוכנית שכן מלכתחילה היא התמקדה בהגדלת עוצמתו של הצבא: ניתנה עדיפות להתכוננות על פני הכוננות.

בתוכנית "חשמונאים" נותר סדר העדיפויות בבניית העוצמה הצבאית על כנו ובראשו פיתוח חיל האוויר. הסד"כ האווירי נועד "להשיג עליונות אווירית תוך הזמן הקצר ביותר ולא יותר מאשר 48 [שעות] לאחר תחילת המלחמה, כשהוא [חיל האוויר] פועל כנגד כלל כוחות האוויר של האויב". שיטת הפעולה להשגת מטרה זו הייתה לתקוף את שדות התעופה של האויב ולהשמיד את מטוסיו שעל הקרקע.¹⁰ לשם כך תוכנן שבמצבת מטוסי הקרב ב-31 במארס 1965 יהיו 186 מטוסים - 45 אחוזים מהם מטוסים חדישים מדגם מיראז' 3. בפועל היה סד"כ מטוסי הקרב גדול יותר מהמתוכנן וגם היה שונה בהרכבו. בסוף תקופת התכנון כלל הסד"כ האווירי 213 מטוסי

9 אג"ם/תכנון, "תיק 'בני-יעקב'".

10 "הנחיות [אלוף יצחק רבין, ראש אג"ם] לתכנון סדר-כוחות רב-שנתי 1967/62", 28 ביולי 1960, בתוך: צוות תכנון סדר-כוחות צה"ל, "חשמונאים: סדר-כוחות צה"ל 1965 (הצעה)", ספטמבר 1961, א"צ (להלן: "הנחיות לתכנון סדר-כוחות רב-שנתי 1967/62"), עמ' 6-7.

קרב (על התפתחות סד"כ מטוסי הקרב ראו לוח 1 בנספח). הפערים הבולטים בין התכנון ובין יישומו היו ברכש מיראזים ואורגנים. מצד אחד, במקום להצטייד בתשעים מטוסי מיראז' - 24 מהם עוד בתקופת תוכנית "בני יעקב", שהספקתם נדחתה כאמור לעיל, וב-66 מטוסים נוספים ב"חשמונאים" - קלט חיל האוויר 72 מטוסים מדגם זה. בסוף תקופת "חשמונאים" היו אפוא 67 מיראזים בסד"כ האווירי; 16 מטוסים פחות מהתכנון. הצורך להקצות משאבים ליעדים אחרים כגון קליטת עלייה ופיתוח המשק, התפתחות שלילית בתחום מאזן התשלומים, הרעה בתנאי האשראי שהעמידו הצרפתים לרשות ישראל ומגבלות תקציביות - כל אלה השפיעו על היקף המקורות שהעמידה הממשלה לרשות הביטחון ובתוך כך גם לרכש מיראזים מצרפת. מצד אחר, מספר מטוסי האורגן גדל מאוד בסד"כ, מ-16 מטוסים ל-54 מטוסים. רכש האורגנים, שנחשבו למיושנים, לא נכלל בתוכנית "חשמונאים", אולם משנקרתה הזדמנות לקבלם מצרפת בעלות נמוכה מאוד, קלט צה"ל ארבעים מטוסים מדגם זה. הללו מילאו תפקיד חשוב במערך מטוסי הקרב של חיל האוויר במלחמת ששת הימים, בתקיפת שדות תעופה ובסיוע לכוחות הקרקע. בתחילת שנת 1965, בשלהי תקופת "חשמונאים", לנוכח המתיחות הביטחונית ולנוכח הצורך להגביר את הכוונות ובתוך כך לתגבר את הסד"כ האווירי במטוסי קרב, במערכת הביטחון התקבלה החלטה לרכוש 16 מטוסי סופר-מיסטר ושני מטוסי ווטור. בסופו של דבר, לאחר שהתברר כי חלקם הם אבות-טיפוס ותידרש עבודה רבה כדי להופכם למטוסים סטנדרטיים, העסקה לא יצאה אל הפועל.¹¹ בהקשר לכך ובנוגע לרכש האורגנים אמר הרמטכ"ל רא"ל יצחק רבין, כי העובדה "שצה"ל מדי פעם מופיע עם הצעות כמו אורגן, סמב"ד [סופר-מיסטר], זה לא שייך לקו עקרוני של פיתוח סד"כ".¹²

תוכנית "חשמונאים" ביקשה לחולל שינוי כמותי ואיכותי במערך השריון כדי לבנות עוצמה שתכריע את "כוח ההלם המשוריין של האויב העיקרי בזירת סיני [ההדגשה במקור]" ותבטיח "בלימה יעילה בגזרות אחרות".¹³ מצבת הטנקים המתוכננת ל-31 במארכ 1965 הייתה 1,040 טנקים; 320 מהם טנקים מדגמים מתקדמים: הסנטוריון הבריטי וכן טנק

11 מפקדת חיל האוויר, **איך בוחרים מטוס?**, עמ' 42.

12 רא"ל יצחק רבין, ישיבת מטכ"ל 1,5/65, 1 בפברואר 1965, א"צ.

13 "הנחיות לתכנון סדר-כוחות רב-שנתי 1967/62", עמ' 6-7.

חדיש - "הטנק האירופי". לעומת זאת, מאחר שארצות הברית הסתייגה מהספקת טנקים מתוצרתה לישראל, אם במישרין ואם בעקיפין על ידי מדינה אחרת, לא כללה התוכנית הצטיידות כלשהי בטנקי פטון. בפועל, היישום לא עמד ביעדים שהציב התכנון. ב־31 במאָרס 1965 בסד"כ היו 945 טנקים; 95 טנקים פחות מהמתוכנן (על התפתחות סד"כ הטנקים ראו לוח 2 בנספח). הפער היה בהצטיידות בטנקים מדגמים מתקדמים. הכוונה הייתה להצטייד ב־230 טנקים כאלה, אולם בפועל הצטייד צה"ל ב־89 סנטוריונים (למעשה בתקופה זו סופקו 97 טנקי סנטוריון; שמונה מהם מעסקה שנחתמה עוד בתקופת "בני יעקב") וב־40 טנקי פטון - דגם שלא נכלל בתכנון. הסיבות לפער הזה היו אילוצים תקציביים ומקורות הרכש. בשנת התקציב 1962 תוכנן להצטייד בתשעים סנטוריונים מבריטניה, אולם בגלל אילוצים תקציביים הוחלט לדחות רכש של מחציתם לשנת 1963. ההצטיידות בטנקים האלה ובטנקי סנטוריון נוספים בשנת 1963 ובחודשים הראשונים של שנת התקציב 1964 נדחתה מטעמים הקשורים בחימושו של הצבא הבריטי. בשל עיכוב בייצור טנקים, שהיו מיועדים לצבא הבריטי, נמנעה בריטניה מלהוציא את הסנטוריונים הישנים מהשירות ודחתה את מכירתם לישראל.¹⁴ רכישת טנקי סנטוריון חדשים מדגם מתקדם יותר, סימן 10, נדחתה בשל עלותו הגבוהה של הטנק - 70 אלף ליש"ט, מה גם שמועד הספקתם היה בשנת 1965.¹⁵ רק בשליש האחרון של שנת התקציב 1964 חידשה בריטניה את הספקת טנקי הסנטוריון לישראל, ומדצמבר 1964 עד מאָרס 1965 הגיעו ארבעים טנקי סנטוריון נוספים.¹⁶ גם התכנון לרכוש את "הטנק האירופי" התברר כמופרך. המחלוקות על תכונותיו של הטנק בין השותפות דחו את השלמת הפיתוח והייצור, ובסופו של דבר, יוצרו שני טנקים שונים בתכלית: הליאופרד בגרמניה והאֵיי־אם־איֶקס־30 בצרפת. כמו כן התברר שחל שינוי במדיניות הממשל האמריקאי, והוא הסיר את התנגדותו למכירת טנקים תוצרת ארצות הברית לישראל, ואילו הגרמנים מצידם הסכימו לספק טנקי פטון לישראל. עוד בשנת התקציב

14 שמעון פרס, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 20 בדצמבר 1962, משרד הביטחון.

15 רא"ל צבי צור, ישיבת מטכ"ל 31/63, 12 בנובמבר 1963, א"צ; בדיון אחר נקב אשר בן־נתן, מנכ"ל משרד הביטחון, בסכום של 64 אלף ליש"ט כמחירו של סנטוריון סימן 10, ראו: אשר בן־נתן, ישיבת מטכ"ל 26/63, 7 באוקטובר 1963, א"צ.

16 עד סוף שנת התקציב 1964 הצטייד צה"ל ב־179 טנקי צנטוריון. בין הנתון הזה ובין ההצטיידות לשלביה, המפורטת במאמר, המסתכמת ב־175 סנטוריונים, קיים פער של ארבעה טנקים ומקורו ברכש של תשעה טנקי גרירה מבריטניה, שארבעה מהם הוסבו לטנקים קרביים.

1964, בתקופת "חשמונאים", סיפקה גרמניה לישראל ארבעים פטונים ללא תמורה.

בשל אילוצים תקציביים ובשל סדר העדיפויות הבין-זרועי היה פיתוח הסד"כ הימי בתוכנית "חשמונאים" מוגבל. הכוונה הייתה להצטייד בסט"רים (ספינות טורפדו) ולהגדיל את סד"כ כלי השיט האלה מ-9 ל-14. בפועל, חיל הים לא הצטייד בסט"רים (על התפתחות סד"כ חיל הים ראו לוח 3 בנספח). השינוי בתוכנית נבע מתמורה בזירה הימית - הצטיידות הצי המצרי בסטי"לים (ספינות טילים) - אשר חייבה היערכות מתאימה של חיל הים וקליטת כלי שיט, שיוכלו להתמודד עם תנאי הזירה החדשים. בתוכנית העבודה של החיל לשנת התקציב 1963 נקבע: "במסגרת תכנית רב שנתית יתקדם חיל-הים בשנת 63/64 לקראת בנין כח ימי המסוגל לענות על המסיבות המשתנות בזירה [...] הזרוע הימית תתבסס בעתיד על סטי"לים, צוללות ונחתות".¹⁷ כלומר, המשחתות והסט"רים, שאין בהם כדי לתת מענה לאיום הגלום בסטי"לים, יוצאו מסדר הכוחות הימי.

"בני אור"

בעת הכנתה של תוכנית "בני אור" העריך המודיעין שבטווח הקצר לא צפויה מלחמה. הניסיון לאיחוד פדרלי בין המדינות מצרים, סוריה ועיראק באביב 1963 נכשל. כמו כן מצרים הייתה שקועה במעורבות צבאית בתימן, שהלכה והתעצמה, צרכה משאבים כלכליים גדולים והסבה לה אבדות כבדות. אולם הערכה זאת התבדתה. בתחילת השנה השלישית של תוכנית "בני אור", שנת התקציב 1967, פרצה מלחמת ששת הימים. הדיון בתוכנית יתייחס אפוא לשנתיים הראשונות שלה, עד 31 במארס 1967.

בתוכנית "בני אור" ניכר שינוי זמני בסדר העדיפויות בבניית העוצמה הצבאית וניתנה עדיפות להקצאת משאבים לחיזוק השריון, שפיתוחו בשנים קודמות פיגר אחר התכנון ואחר הצרכים. לעומת שתי התוכניות התלת-שנתיות הקודמות הייתה ההצטיידות המתוכננת של חיל האוויר ב"בני אור" מצומצמת. עד סוף שנת התקציב 1966 היה אמור החיל להצטייד ב-12 מטוסי תקיפה חדישים בלבד מדגם שלא פורט. אולם גם תוכנית מצומצמת זו לא יושמה (על התפתחות סד"כ מטוסי הקרב ראו לוח 1 בנספח). אומנם במרוצת שנה זאת, בעת מיתון כלכלי חריף וחששות בממשלה מהנטל הכלכלי הכרוך בכך, נחתמו עסקות לרכישת חמישים

17 מפקדת חיל-הים - מחלקת ים, "עיקרי תכנית עבודה ח"י לשנת 64/63", 13 במרס 1963, א"צ.

מטוסי מיראז' 5 ו־48 מטוסים מדגם סקייהוק, אולם תחילת הספקתם הייתה מתוכננת לשנת התקציב 1967. העיכוב בהצטיידותם נגרם בשל ההתלבטות בחיל האוויר בנוגע למטוס המיועד ובגלל המגבלה של מקורות הרכש. מפקד חיל האוויר, האלוף עזר ויצמן, ציין בראשית 1966 שהעיכוב ברכש נבע מ"אי-ודאות על איזה מטוס ללכת" וכן מקשיים פוליטיים, כלומר מקורות רכש מוגבלים.¹⁸ נראה שגם העיסוק בחיל האוויר בקליטת מטוסי מיראז' 3 השפיע על דחיית ההחלטה להצטייד במטוס חדש.¹⁹

כאמור, התעצמות השריון בתקופת "חשמונאים" לא תאמה את התכנון. למרות ההכרה בחשיבותו של השריון, בשנות התקציב 1962-1964 פיגרה ההצטיידות בטנקים מדגמים מתקדמים אחר התוכנית במאה טנקים. הפער בסד"כ הטנקים בין צה"ל ובין הצבאות הערביים לא היה רק כמותי אלא גם במישור האיכותי. באמצע שנת 1963 ציין סגן הרמטכ"ל האלוף יצחק רבין, כי בנוגע לשריון "אנו לוקים ליקויים באופן חמור כרגע בין מה שרצינו לבין מה שיהיה [...] בסך הכל על סמך מה שאני יודע היום יש עיכוב גדול בעניין סד"כ [הטנקים], זה עיכוב חמור ביותר בפיתוח השריון".²⁰ בתוכנית "בני אור" ניתן אפוא ביטוי לצורך להעצים את סד"כ הטנקים. לעומת 945 טנקים בסוף תקופת "חשמונאים" (31 במארס 1965) תוכנן ב"בני אור" סד"כ של 1,105 טנקים ב־31 במארס 1967 - גידול של 160 טנקים, כולם מדגמים מתקדמים: פטון, סנטוריון ו"הטנק האירופי". בפועל התעצמות השריון הייתה גדולה הרבה יותר. בשנתיים הראשונות של "בני אור", שנות התקציב 1965 ו־1966, הצטייד צה"ל ב־369 פטונים וסנטוריונים לעומת 140 טנקים משני הדגמים הללו שהצבא תכנן לקלוט על פי התוכנית. ב־31 במארס 1967 היו אפוא 1,294 טנקים (על התפתחות סד"כ הטנקים ראו לוח 2 בנספח). במקום 120 פטונים ו־239 סנטוריונים לפי התכנון כלל הסד"כ במועד זה 250 טנקי פטון ו־338 טנקי סנטוריון.²¹ החריגה מהתוכנית הייתה תולדה של נכונות אמריקאית למכור לישראל טנקי פטון נוספים ותנאי מימון נוחים, שהקלו את כובד המעמסה

18 האלוף עזר ויצמן, ישיבת מטכ"ל 7/66, 31 בינואר 1966, א"צ.

19 ריאיון עם האלוף (במיל') מרדכי הוד, 62 ביולי 1991.

20 האלוף יצחק רבין, ישיבת מטכ"ל 16/63, 1 ביולי 1963, א"צ.

21 מקצת הטנקים היו מיועדים להסבה, ולפיכך לא נכללו במערך הלוחם ערב מלחמת ששת הימים. בפועל, במועד זה ביחידות היו 1,093 טנקים. עמיעד ברזנר, **אש לפניו תלך: התפתחות ותמורות בשריון הישראלי מתום מלחמת סיני למלחמת ששת הימים**, מושב בן-שמן: מודן - הוצאה לאור, צה"ל - הוצאת מערכות, משרד הביטחון - הוצאה לאור, 2017, עמ' 252.

הכלכלית, אשר הייתה כרוכה ברכש הטנקים. ביולי 1965 עמד על כך הרמטכ"ל רא"ל יצחק רבין: "היום יש הזדמנויות גם מדיניות וגם כספיות הנוחות ביותר לרכש משהיו אי-פעם. מזמן לא עשינו עסקת רכש בתנאים כל כך נוחים כמו הטנקים האמריקאים [טנקי הפטון] גם מבחינת הטיב ותנאי המימון".²²

לנוכח השינויים בזירה הימית מצד אחד כלל פיתוח הסד"כ הימי בתוכנית "בני אור" קליטת שמונה סטי"לים ותוספת של צוללת עד 31 במארכ 1967; מצד שני תוכנן לגרוע מסד"כ חיל הים משחתות ושלושה סט"רים. בפועל, עד מועד זה עדיין לא קלט חיל הים סטי"לים (על התפתחות סד"כ חיל הים ראו לוח 3 בנספח). דחיית ההצטיידות בסטי"לים נגרמה הן מטעמים טכניים והן מטעמים מדיניים. במישור הטכני סירבה המספנה הגרמנית לחתום על חוזה ולהתחיל בעבודה ללא תוכניות מפורטות ומושלמות. בתחילת 1965 דיווח מפקד חיל הים האלוף יוחאי בן-נון למטכ"ל, שהגרמנים "לא מוכנים לגמור חוזה ולהתחיל בעבודה עד שלא יהיה ברור להם כל קולב וכל תולה מגבות ועד שזה לא ישורטט הם סרבו להתחיל בעבודה [...] התחלת הבניה היא במאי-יוני 1965. ספינה ראשונה תהיה מוכנה באפריל 1966".²³ במישור המדיני, בראשית 1965 החליטה גרמניה להפסיק משלוחי נשק לישראל, ובתוך כך כללה המדיניות החדשה גם את ביטול מיזם בניית הסטי"לים במספנה גרמנית. בעקבות ההחלטה נבחנו אפשרויות אחרות - איטליה וצרפת - לייצורם, וסוכם על בנייתם במספנה בשרבורג שבצרפת. כתוצאה מכך נגרם עיכוב נוסף בקליטת הסטי"לים. גם ההצטיידות בצוללת נדחתה. במקום להגיע ביולי 1966 כמתוכנן היא הגיעה כעבור שנה, ביוני 1967. בשל העיכוב בהצטיידות בסטי"לים נדחתה גריעתם של שלושה סט"רים ומשחתות. במקום סד"כ ובו שתי משחתות, שלוש צוללות, שישה סט"רים ושמונה סטי"לים ב-31 במארכ 1967, על פי תוכנית "בני אור", בפועל במועד זה כלל הסד"כ שלוש משחתות, צוללת, תשעה סט"רים ואפילו לא סטי"ל אחד.

22 רא"ל יצחק רבין, ישיבת מטכ"ל 23/65, 26 ביולי 1965, א"צ.

23 האלוף יוחאי בן-נון, ישיבת מטכ"ל 1/65, 4 בינואר 1965, א"צ.

"מכבי"

היסודות לתוכנית "מכבי" הונחו עוד לפני מלחמת ששת הימים, ששינתה מן הקצה אל הקצה את המציאות הגאוגרפית ואת התנאים הביטחוניים שצה"ל היה צריך להתמודד עימם. בעקבות המלחמה נפרס צה"ל לאורך תעלת סואץ ומפרץ סואץ, ברמת הגולן ולאורך נהר הירדן. הגבולות החדשים עם מצרים, עם סוריה ועם ירדן, שהקנו עומק אסטרטגי והרחיקו את האויב מריכוזי האוכלוסייה ומאזורים חיוניים, הובילו למסקנה כי ניתן לחולל תמורה בדוקטרינה הצבאית של צה"ל: מדוקטרינה התקפית על ידי מתקפה מקדימה או על ידי מלחמת מנע לדוקטרינה הגנתית-התקפית דו־שלבית ולפיה השלב הראשון יהיה לבלום את המתקפה של כוחות האויב, והשלב השני - לעבור למתקפה ולהעתיק את המלחמה לשטח האויב.²⁴ כמו כן עד מלחמת ששת הימים כלל מתאר המלחמה הפעלת מאמץ התקפי בכוחות מרביים בזירה אחת לצד בלימה בזירות האחרות בכוחות מועטים. אולם לאחר המלחמה שונה המתאר, ולפיו "צריך להבטיח כושר מתקפה בו-זמנית בשלוש זירות ולפחות בזירת מצרים ובעוד זירה אחת (ירדן או סוריה)".²⁵ בנסיבות אלה תוכנית "מכבי", שנדונה ערב מלחמת ששת הימים, שוב לא הייתה אקטואלית והיה נחוץ לעדכנה, ולמעשה גובשה תוכנית "מכבי" חדשה דו־שנתית.

לנוכח חשיבות חיל האוויר להכריע את האויב ולנוכח האבדות הכבדות שספג במלחמה הוצב פיתוחו בראש סדר העדיפויות של תוכנית "מכבי". הכוונה הייתה לבנות סד"כ מטוסי קרב שיוכל להשיג עליונות אווירית בפרק זמן קצר ככל האפשר, להשתתף בהכרעה בקרב היבשה, לסייע לחיל הים במשימותיו ולהשתתף במשימות הביטחון השוטף ביבשה ובים. על פי תוכנית זו, ב־31 במאָרס 1970 כלל הסד"כ 297 מטוסי קרב; מקצתם מטוסי קרב מיושנים מדגם אורגן ומיסטר שרובם נרכשו עוד לפני מלחמת סיני, וכן מטוסים מדגם ווטור וסופר מיסטר. כמחצית מהסד"כ המתוכנן הייתה מורכבת ממטוסים חדשים: 47 מטוסי מיראז' 5, שבמלחמה הטילה צרפת הֶחָסֵם (אמברגו) על מכירתם לישראל וממילא הספקתם לא הייתה מובטחת, 85 מטוסי סקיהוק ו־25 מטוסי פנטום, שבעת הכנת התוכנית

24 מטכ"ל/אג"מ, "מכבי": פיתוח סד"כ צה"ל 68/69 - 69/70, א"צ (להלן: מטכ"ל/אג"מ, "מכבי": פיתוח סד"כ צה"ל"); מוטה (מרדכי) גור, **מצפון ומים: בפיקוד הצפון ובנספחות צה"ל בארצות הברית**, תל-אביב: מערכות, 1998, עמ' 19.

25 מטכ"ל/אג"מ, "מכבי": פיתוח סד"כ צה"ל.

טרם אישרה ארצות הברית את מכירתם לישראל (על התפתחות סד"כ מטוסי הקרב ראו לוח 1 בנספח). הסד"כ של 297 מטוסי קרב היה בניגוד לעמדת חיל האוויר. מפקד החיל, האלוף מרדכי הוד, ביקש לתכנן סד"כ אווירי מינימלי גדול יותר, של 350 מטוסי קרב, והוסיף: "רק בגלל בעיות תקציב לא ללכת על זה זאת תהיה טעות. כמה שיותר מהר נעשה את זה [-] יותר טוב. אסור בשום אופן בגלל חשבונאות עם האוצר לאבד הזמנה אם היא תהיה".²⁶ בפועל היה סד"כ מטוסי הקרב קטן אפילו מהתכנון ועמד על 255 מטוסים בלבד. הפער נוצר מחמת ההחסם הצרפתי למכור מטוסי מיראז' 5 לישראל, שלא בוטל בניגוד להערכה בתוכנית "מכבי", ולכן המטוסים הללו לא סופקו ולא נכללו בסד"כ. בדגמים האחרים של מטוסי הקרב לא ניכר הבדל של ממש בין התכנון לסד"כ בפועל.

בעדיפות שנייה אחרי חיל האוויר נמצא השריון. תוכנית "מכבי" חייבה את פיתוחם של כוחות משוריינים שיאפשרו מתקפה ברזמנית בשתי זירות. כמו כן הייתה כוונה שהסד"כ המשורייני יוכל למלא את משימותיו בהצלחה גם ללא הכרעה וסיוע אוויריים. לפיכך ביקשה התוכנית להגדיל את סד"כ הטנקים בתוך שנתיים במאה בקירוב לעומת מספרם ערב מלחמת ששת הימים, ולהעמידו על 1,388 טנקים ב-31 במארכ 1970, רובם מדגמים מתקדמים - סנטוריון, פטון וטירן.²⁷ בפועל, בהתאם לסדר הקדימויות בבניית כוחות היבשה שהקנה עדיפות לפיתוח השריון, צמח סד"כ הטנקים במאתיים בקירוב לעומת המתוכנן, ובמועד זה עמד על 1,593 טנקים. ההבדל היה בטנקי סנטוריון שמספרם גדל ל-686 סנטוריונים לעומת 482 טנקים מדגם זה על פי התכנון (על התפתחות סד"כ הטנקים ראו לוח 2 בנספח). הגידול במצבת הטנקים אפשר להקים שתי חטיבות שריון נוספות. סד"כ היבשה כלל אפוא תשע חטיבות שריון לעומת שבע חטיבות שריון על פי התוכנית.

בניית הסד"כ הימי על פי תוכנית "מכבי" נועדה ליצור יכולת הגנה על חופי המדינה, להשיט כוחות ולהנחיתם מהים כסיוע למאמץ מערכתי או למבצעים מיוחדים, ולמלא משימות של ביטחון שוטף. סד"כ חיל הים המתוכנן כלל שתי צוללות, 12 סטי"לים ושישה נט"קים (נחתת טנקים). מסד"כ זה נגרעו המשחתות והסט"רים. לשיטתו של מפקד חיל הים האלוף

26 האלוף מרדכי הוד, ישיבת מטכ"ל 27/67, 28 באוגוסט 1967, א"צ.

27 טנקי טי-54 וטי-55 שנלקחו שלל במלחמת ששת הימים ונקלטו בצה"ל.

שלמה אראל, לנוכח השינויים בזירה הימית ולנוכח התארכות קו החוף לא היה בסד"כ המתוכנן כדי לתת מענה לצרכים:

הגבולות הימיים השתנו [בעקבות מלחמת ששת הימים] לחלוטין ופשוט לא ניתן להשוואה. יש לנו אורך חופים פי 8. אנחנו צריכים לשבת על יד הבסיסים שלהם. אני לא רוצה להעלות את כל פרטי הבעיות שנוצרו ומשימות שהוטלו על חיל הים. [...] הסיכום של כל הדברים האלה שצריך להגדיל את חיל הים.²⁸

למעשה, התפתחות סד"כ חיל הים הייתה שונה בתכלית מהתכנון. במקום 12 סטי"לים, על פי תוכנית "מכבי", בפועל בסד"כ בסוף מארס 1970 נכללו שישה סטי"לים בלבד (שלוש ספינות מדגם סער 1, שלא היו מצוידות בטילים והיו ספינות תותחים, ושלוש ספינות מדגם סער 2) (על התפתחות סד"כ חיל הים ראו לוח 3 בנספח). כניסתם של שישה סטי"לים נוספים מדגם סער 3 לסד"כ התעכבה משום פיגור בלוח הזמנים לבנייתם ומשום החמרת ההחסם הצרפתי למכור נשק לישראל מינואר 1969 - הספינות נבנו במספנה בשרבורג שבצרפת, וחמש האחרונות הוברחו לישראל בשלהי 1969 והושלמו במספנות ישראל. לעומת הסטי"לים, לנוכח תכנונים וצרכים מבצעיים בראש ובראשונה בזירת הים האדום - בניית כושר הנחתת כוחות לצורכי גישה עוקפת במצרים העילית - היה סד"כ הנחיתה בפועל גדול מהסד"כ המתוכנן ב"מכבי"; עשרה נט"קים לעומת שישה.

"גושן"

בשנים 1968-1969 במטה הכללי שקדו על הכנתה של תוכנית רב־שנתית חדשה, "גושן", שהקיפה ארבע שנים, מ-1 באפריל 1970 עד 31 במארס 1974. המעבר לתכנון ארבע־שנתי נקבע לנוכח ניסיון העבר: בתוכניות הקודמות התלת־שנתיות גלש יישום התוכנית לשנה רביעית, וכדי להימנע מכך מלכתחילה ב"גושן" נקבע לוח זמנים ארוך יותר לביצוע, ארבע־שנתי. למעשה, תוכנית זו הוכנה בלי תכנון תקציבי מוקדם ובלי להתחשב במגבלות התקציביות ובאילוצים הכלכליים של המשק. ליועץ הכספי לרמטכ"ל תא"ל יעקב חפץ היא נראתה תוכנית יומרנית, אשר אינה מתחשבת באילוצים כלכליים ובמגבלות של משאבי אנוש. בישיבת מטכ"ל הבהיר כי

28 האלוף שלמה אראל, ישיבת מטכ"ל 27/67, 28 באוגוסט 1967, א"צ.

"נוכח המשאבים היא [התכנית] איננה ברת-ביצוע, ובעיקר בקשר עם כוח-אדם ותקציב".²⁹ ייתכן שצמרת צה"ל, בראש ובראשונה הרמטכ"ל רא"ל חיים בר-לב, העריכה כי הממשלה תעמיד לרשות הצבא את התקציבים הנחוצים ליישום התוכנית.

תוכנית "גושן" הניחה כי בתקופה הנדונה לא יגיעו ישראל ומדינות ערב להסדר שלום, וכי ישראל תישאר בגבולות שנקבעו במלחמת ששת הימים. מדינות ערב מצידן ישאפו לבטל את הישגיה של ישראל במלחמה. לצד מאבק מדיני רצוף לבודדה בזירה הבין-לאומית, צפויה גם פעילות צבאית, אם בדרך של התשה ואם בדרך של מלחמה כוללת או מוגבלת לכשיבשילו התנאים. משמע, במציאות המדינית והביטחונית שישאל שרויה בה, היא אינה יכולה לצמצם את כוחה הצבאי. להפך, עליה לנקוט גישה זהירה ולשמור על שולי ביטחון רחבים ככל האפשר. התוכנית העריכה כי מלחמה עלולה לפרוץ עוד בתקופת "גושן". על פי הנחת העבודה, למדינות ערב היה תמריץ לפתוח במלחמה כדי לשנות את תוצאות מלחמת ששת הימים, אולם עיתויה היה מותנה בהתעצמותן הצבאית, אשר תחולל תמורה ביחסי הכוחות לטובת הערבים ותאפשר להם להגיע להישגים, ובנסיבות המדיניות - בהיווצרות אקלים בין-לאומי מתאים.

בתוכנית "גושן" נשמר סדר הקדימות המסורתי בצה"ל, ובפיתוח הסד"כ בראש ובראשונה ניתנה עדיפות לחזק את העוצמה האווירית, את הכוחות המשוריינים ואת הכוחות יבילי אוויר; כלומר את הכוחות הדרושים להכרעה. הסד"כ האווירי תוכנן להשיג עליונות אווירית. על פי התוכנית, ב-31 במארכ 1973 הוא כלל 408 מטוסי קרב, ובהם 71 פנטומים, 190 סקייהוקים ו-15 מטוסי נשר, אשר הורכבו בארץ מחלקים של מיראז' 5 שהוברחו מצרפת לישראל לאחר שהראשונה הטילה, כאמור, החסם על הספקתם. לצידם בסד"כ המתוכנן עדיין נכללו שבעים מטוסי קרב מדגמים מיושנים - אורגן, מיסטר ווטור (על סד"כ מטוסי הקרב המתוכנן ב"גושן" ראו לוח 1 בנספח). הוצאתם של מטוסים אלה מהסד"כ הותנתה בתוספת מטוסים מתקדמים יותר מרכש ומייצור מקומי.

סד"כ היבשה תוכנן בהתחשב בהתעצמות הצפויה של מערך השריון בצבאות האויב, והוא נועד לאפשר לצה"ל "להפעיל ב-3 זירות, בו-

29 תא"ל יעקב חפץ, ישיבת מטכ"ל 33/68, 2 בספטמבר 1968, א"צ.

זמנית, עד 6 מאמצים מערכתיים, המתבססים על עוצבות שריון".³⁰ על פי התוכנית, סד"כ השריון בסוף תקופת התכנון, 31 במארכ 1974, כלל 1,822 טנקים, מהם 1,335 סנטוריונים ופטונים וכן טנקים מדגם נוסף, שלא פורט בתוכנית (על סד"כ הטנקים המתוכנן ב"גושן" ראו לוח 2 בנספח). מדובר בגידול של יותר ממאתיים טנקים לעומת המצבה ערב תחילת יישום התוכנית. הכוונה הייתה להוסיף שתי חטיבות שריון למערך כוחות היבשה ולהעמידו על 11 חטיבות ב־31 במארכ 1973.

הסד"כ הימי המתוכנן ל־31 במארכ 1973 כלל שתי צוללות, 12 סטי"לים ועשרה נט"קים (על הסד"כ הימי המתוכנן ב"גושן" ראו לוח 3 בנספח). כמו כן הציעה תוכנית "גושן" לבדוק אפשרות להוסיף עוד שישה סטי"לים, אולם היא לא כללה אותם בסד"כ המתוכנן. היה בכך משום פשרה בין דרישות חיל הים לצי של 18 סטי"לים בים התיכון ובין אילוצי תקציב, מגבלת כוח אדם וסדר הקדימויות בבניין צה"ל שהקנה חשיבות משנית לפיתוח חיל הים לעומת העוצמה האווירית והשריון.

מבנה אווירי של מטוסי פנטום מעל ירושלים, יום העצמאות 1973. בתוכנית 'גושן', שיצאה ב-1970, שם המטה הכללי דגש על התעצמות חילות האוויר והשריון (צלם: משה מילנר; באדיבות לשכת העיתונות הממשלתית).

30 מטכ"ל/אג"ם/תוא"ר, "גושן": פתוח סדר כוחות צה"ל לשנים 1970–1974, "א.צ.

כבר במרוצת השנה הראשונה להפעלת התוכנית התברר כי יש לעדכנה מטעמים אחדים. ראשית, האילוץ התקציבי חייב פריסה ארוכה יותר של פרק הזמן שנחוץ ליישומה. ראש אג"ם האלוף דוד אלעזר הסביר בקשר לכך: "איתרנו שגושן לא ניתן לביצוע בהיקף שנקבע ולא במשך השנים שנקבעו לו. והאפשרות התקציבית היחידה להשיג את היעדים שהצבנו לנו בגושן זה לפרוס אותם לתקופה יותר ארוכה בסדר גודל של 5 שנים שאז יש סיכוי שנוכל להשיג את היעדים"³¹. שנית, היה נחוץ להתאים את התוכנית למגבלות כוח אדם. נוסף על כך מלחמת ההתשה וההתעצמות הערבית, בראש ובראשונה התעצמות מערך השריון במצרים ובסוריה, הצריכו מתן מענה בפיתוח סדר הכוחות של צה"ל. לדברי הרמטכ"ל רא"ל חיים בר-לב: "מבחינת התעצמות כוחות היבשה [בצה"ל] ברור שתכנית גושן הקודמת היא איננה נראית כמספקת נוכח ההתפתחויות שחלו במדינות ערב"³². ראוי לציין שעדכון התוכנית נעשה בזמן שכבר שררה הפסקת אש בזירה המצרית, ויישומה החל שמונה חודשים אחרי שהסתיימה מלחמת ההתשה, בתחילת אוגוסט 1970, אולם להפסקת האש לא נודעה השפעה מצמצמת על התוכנית. כמו כן בעקבות הפסקת האש והזזת הטילים על ידי המצרים, ובעיקר לנוכח התפקיד שמילאה ישראל במשבר שהתחולל בירדן בחודש ספטמבר 1970, גברה הנכונות האמריקאית לספק לישראל אמצעי לחימה ובתנאי אשראי נוחים יותר, הן מבחינת הריבית הן מבחינת המועדים לפירעון ההלוואות, אשר הקלו את המעמסה הכלכלית הגלומה בהאצת פיתוח הסד"כ. יתרה מזו אפשרויות הרכש שנפתחו בארצות הברית יצרו הזדמנות להצטיידות נוספת באמצעי לחימה, וזו עלולה הייתה לחלוף עם השתנות הנסיבות המדיניות. לפיכך במערכת הביטחון ביקשו שלא להחמיצה. הטעם האחרון הוא התשתית המקומית לייצור ביטחוני, שנבנתה בארץ, אשר אפשרה להאיץ את קצב הפיתוח של הסד"כ.

"גושן ב"

תוכנית "גושן ב" הייתה חמש-שנתית, לשנים 1971-1975 (עד 31 במארס 1976), ולמעשה היא התבססה על תוכנית "גושן". ראש אג"ם, האלוף דוד אלעזר, ציין בהקשר לכך: "אנחנו בהחלט לא עושים תכנית עבודה חדשה

31 האלוף דוד אלעזר, ישיבת מטכ"ל 8,5/71, 8 בפברואר 1971, א"צ.

32 רא"ל חיים בר-לב, ישיבת מטכ"ל 24,34/70, 24 באוגוסט 1970, א"צ.

אלא משתמשים בתכנית 'גושן' כבסיס ועושים לה הרחבה".³³ כמו ב"גושן" גם ב"גושן ב'" נותר על כנו סדר הקדימויות לפיתוח הסד"כ וניתנה בו עדיפות לפיתוח חיל האוויר והשריון. בשונה מ"גושן" הניחה תוכנית זו מאמץ התקפי בחזית אחת ובלימה בחזיתות האחרות.

בעיקרו של דבר, לעומת "גושן", לא חל שינוי של ממש בגודל סד"כ מטוסי הקרב המתוכנן ב"גושן ב'", והוא עמד ב־31 במארס 1973 על 398 מטוסים; אולם חלה תמורה איכותית ממשית בהרכבו. מצד אחד לא נכללו בו מטוסי המיסטר והווטור המיושנים, וכן פחת מספר הסקייהוקים ל־158. מצד אחר ניכר גידול במספר הפנטומים ל־111 ובמספר מטוסי הנשר ל־36. בפועל היה סד"כ מטוסי הקרב במועד זה קטן יותר, והוא כלל 357 מטוסים. בראש ובראשונה נבע הפער מהקדמת הוצאתם של מטוסי אורגן מהשירות, וכן מספר הפנטומים היה קטן ב־11 מטוסים לעומת התכנון (על התפתחות סד"כ מטוסי הקרב ראו לוח 1 בנספח).

בפיתוח השריון ניכר הבדל של ממש בין "גושן" ל"גושן ב'". כדי לתת מענה להתעצמות המואצת של הצבאות הערביים בתחום השריון הקנתה התוכנית המעודכנת עדיפות גדולה יותר לפיתוח המערך המשוריין בצה"ל לעומת התוכנית המקורית. האלוף אלעזר הסביר לחברי המטכ"ל: "בדקנו בגושן מה הולך לקרות בצבאות ערב בשריון עד סוף גושן והחלטנו שגושן אינו מספיק וצריך להתעצם יותר".³⁴ לפיכך הוגדל סד"כ הטנקים המתוכנן ל־31 במארס 1973 והועמד על 2,074 טנקים. הגידול בסד"כ היה בטנקי פטון ובטנקי סנטוריון, שביחד מנו 1,581 טנקים. הכוונה הייתה להגדיל את מספר חטיבות השריון במועד זה ל־13 במקום 11 חטיבות כמתוכנן ב"גושן". בפועל במועד זה כלל הסד"כ 2,009 טנקים; 65 טנקים פחות מהתכנון, רובם פטונים ומקצתם סנטוריונים (על התפתחות סד"כ הטנקים ראו לוח 2 בנספח).

בסד"כ הימי לא חל שינוי בתוכנית "גושן ב'" לעומת תוכנית "גושן", ובו היו שתי צוללות, 12 סטי"לים ועשרה נט"קים. סד"כ זה תאם את הגישה שרווחה במטה הכללי. זו לא ראתה בחיל הים גורם הכרעה במלחמה, ותחמה את משימותיו לאבטח את החופים ולקיים יכולת של הנחתת כוחות. בפועל בסד"כ הימי היו צוללת אחת, 13 סטי"לים ועשרה נט"קים.

33 האלוף דוד אלעזר, ישיבת מטכ"ל 34/70, 24 באוגוסט 1970, א"צ.

34 האלוף דוד אלעזר, ישיבת מטכ"ל 5/71, 8 בפברואר 1971, א"צ.

טרם יבשה הדיו על תוכנית "גושן ב'" ועוד לפני שהוחל ביישומה כבר עלו ספקות בנוגע לאפשרות להגשימה הלכה למעשה. בישיבה אצל שר הביטחון באמצע דצמבר 1970 העריך עוזר השר צבי צור כי "התכנית של המטה [המטכ"ל] היא יותר גבוהה מהמספרים [המקורות] שהגענו אליהם".³⁵ שלושה חודשים לאחר מכן, באמצע מארס 1971, דיווח צור באותו הפורום כי שר האוצר פנחס ספיר תיאר את התקציבים הנחוצים למימוש "גושן ב'" כ"קטסטרופה" וככאלה שאי אפשר לעמוד בהם.³⁶ בינואר 1972, במרוצת השנה הראשונה ליישום התוכנית, צפה רא"ל דוד אלעזר, שזה עתה החל לכהן בתפקיד הרמטכ"ל, שאילוצים תקציביים יכבידו על הגשמתה. בישיבת מטכ"ל אמר: "אנחנו עד הרגע הזה איננו יודעים במה יסתיים תקציב '72, אבל אנו יודעים שהתקציב שהערכנו אותו כתקציב גושן [ב'] לא יעמוד לרשותנו עד שנת '75".³⁷ לפיכך הוחלט לבטל תוכנית זו ולהכין במקומה תוכנית חמש-שנתית חדשה - "אופק", מ-1 באפריל 1973 עד 31 במארס 1978. חצי שנה אחרי תחילת יישומה פרצה מלחמת יום הכיפורים, ומאחר שהנסיבות השתנו מן הקצה אל הקצה, התוכנית הפכה ללא מעשית.

...

בחינת שש תוכניות רב-שנתיות שגובשו ויושמו במרוצת עשור וחצי ממלחמת סיני עד מלחמת יום הכיפורים מלמדת על פערים של ממש בין התכנון ובין היישום. הללו היו תולדה של התפתחויות במקורות הרכש, של אילוצים כלכליים ושל תמורות במישור הביטחוני. מפקדי צה"ל שהתמודדו עם הקשיים והמהמורות בדרך להגשמת התוכניות הרב-שנתיות, אכן הציבו סימני שאלה בנוגע לתקפותן. ביוני 1966, לנוכח החריגה הבולטת ברכש טנקי פטון לעומת תוכנית "בני אור", הטעים הרמטכ"ל רא"ל יצחק רבין:

אנו לא בנויים על ייצור עצמי בענינים העיקריים, ופתאום נוצרת הזדמנות פוליטית, וישנה אפשרות לרכוש 250 מג"חים [טנקי פטון], לא דברנו על 250 מג"חים, לא ראינו את זאת. גם התיכנון קשור לא רק לאידיאולוגיה [דוקטרינה צבאית], אלא גם לראיית האפשרויות.³⁸

35 צבי צור, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 18 בדצמבר 1970, משרד הביטחון.

36 צבי צור, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 19 במרס 1971, משרד הביטחון.

37 רא"ל דוד אלעזר, ישיבת מטכ"ל 1/72, 3 בינואר 1972, א"צ.

38 רא"ל יצחק רבין, ישיבה שבועית אצל שר הביטחון, 24 ביוני 1966, משרד הביטחון.

חמש שנים לאחר מכן, באפריל 1971, בהתייחסו לתוכנית "גושן ב'", עמד ראש אג"ם האלוף דוד אלעזר על גמישות התכנון הרב־שנתי:

צריך לזכור שתכנית גושן היא תכנית אב, וכפי שאנחנו יודעים ששום תכנית מבצעית לא מתבצעת בדיוק, גם תכנית אב איננה יכולה להיות זהה בדיוק השלמות ב-5 שנים מראש. היא בסיס לתכנון שנתי וכל שנה, אין ספק, תהיינה התפתחויות גדולות.³⁹

כעבור שנה ויותר, באוגוסט 1972, לנוכח הצורך לעדכן את תוכנית "גושן ב'" ולהתאימה לאילוצי התקציב וכוח האדם ("אופק") ציין ראש אג"ם האלוף ישראל טל את הפער שבין התכנון הרב־שנתי ובין יישומו בפועל ועמד על חשיבותם הגדולה של המקורות לביצוע התוכניות:

אנחנו מכירים מההסטוריה שלנו את כל התוכניות הרב־שנתיות. אנחנו קודם כל עושים דיונים והערכות מצב ומנסים להגדיר בצורת מודלים תיאורטיים מה יהיה יחס הכוחות ואיזה גודל של צבא אנחנו צריכים. זאת אנחנו תמיד עושים. אבל בסופו של דבר אנחנו בונים צבא הכי גדול והכי חזק שאנחנו יכולים לבנות, בלי קשר לדיונים אלה ולמודלים אלה לגבי יחסי הכוחות. בסופו של דבר בנין הצבא מבוסס על מכסימום המשאבים שהמדינה מעמידה לרשותנו, הן בכסף והן בכוח-אדם, כולל משך השירות.⁴⁰

לצד אלה אפשר לזהות גם כשלים בתכנון, שניתן היה להימנע מהם. למשל, מלכתחילה גובשו תוכניות "גושן" ו"גושן ב'" בלי להתחשב באילוצים כלכליים ובמגבלות תקציביות. אין תמה אפוא שכבר סמוך ליישומן נדרש לעדכן.

התוכניות הרב־שנתיות ששורטטו בתקופה הנדונה היו אפוא בבחינת מצפן לבניין העוצמה הצבאית, ויישומן הלכה למעשה היה בראש ובראשונה בזיקה לאילוצים ולהתפתחויות שחרגו מהשדה הביטחוני לתחומים הכלכלי והמדיני.

39 האלוף דוד אלעזר, ישיבת מטכ"ל 17/71, 26 באפריל 1971, א"צ.

40 האלוף ישראל טל, ישיבת מטכ"ל 30/72, 7 באוגוסט 1972, א"צ.

נספח: סד"כ צה"ל בשנים 1962 – 1973

לוח 1

התפתחות סד"כ מטוסי הקרב – תכנון ובפועל (נכון ל-31 במרס)

המטוס	1962		1965		1967		1970		1973	
	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל
	"בני יעקב"	"חשמונאים"	"בני אור"	"מכבי"	"גושן"	"גושן ב"				
מטאור	1	24	-	6	-	5	-	-	-	-
אורגן	12	18	16	54	56-54	51	37	38	35	31
מיסטר	35	43	38	36	38-37	33	22	25	21	-
סופר מיסטר	24	32	30	29	31-30	24	18	22	19	25
ווסור	32	23	19	21	20-19	19	14	13	14	-
מיראג' 3	24	-	-	67	68-66	65	49	45	43	36
מטוס תקיפה חדש	-	-	-	-	12	-	-	-	-	-
מיראג' 5	-	-	-	-	-	-	47	-	-	-
סקייהוק	-	-	-	-	-	-	85	82	190	163
פנטום	-	-	-	-	-	-	25	30	71	100
נשר	-	-	-	-	-	-	-	-	15	33
סה"כ	128	140	186	213	225-218	197	297	255	408	357

המקורות:

1. תכנית "בני-יעקב" על פי: אגם/תכנון, "תיק 'בני-יעקב': סדר-כוחות צה"ל 1962 (הצעה)", ארכיון צה"ל (להלן: א"צ).
2. תכנית "חשמונאים" על פי: צוות תכנון סדר-כוחות צה"ל, "חשמונאים": סדר-כוחות צה"ל 1965 (הצעה)", ספטמבר 1961, א"צ.
3. תכנית "בני-אור" על פי: אג"ם/תכנון, "בני-אור": סדר-כוחות צה"ל 1965-1968, יולי 1964, א"צ.
4. תכנית "מכבי" על פי: מטכ"ל/אג"ם, "מכבי": פיתוח סד"כ צה"ל (69/70-68/69), א"צ.
5. תכנית 'גושן' על פי: מטכ"ל/אג"ם/תוא"ר, "גושן": פתוח סדר כוחות צה"ל לשנים 1970-1974, א"צ.

6. תכנית 'גושן ב' על פי: מפקדת חיל האוויר, "גושן ב" - ח"א", משרד הביטחון.
7. סד"כ בפועל על פי: נתוני ענף היסטוריה ומידע חיל האוויר.

לוח 2

התפתחות סד"כ הטנקים בשנים 1962 - 1974 - תכנון ובפועל (נכון ל-31 במרס)

1974	1973		1970		1967		1965		1962		הטנק
	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	
	"גושן"	"גושן ב"	"מכבי"	"מכבי"	"בני אור"	"בני אור"	"חשמונאים"	"חשמונאים"	"בני יעקב"	"בני יעקב"	
347	344	347	412	429	706	726	726	720	665	585	שרמן + AMX-13
349	544	595	349	337	250	120	40	-	-	112	פטון
736	975	986	686	482	338	239	179	*320	82	-	סנטוריון
250	-	-	-	-	-	20	-	-	-	-	טנק חדיש
140	146	146	146	140	-	-	-	-	-	-	טירן
1,822	2,009	2,074	1,593	1,388	1,294	1,105	945	1,040	747	697	סה"כ

* 320 טנקי סנטוריון וטנק חדיש במצורף.

הערות:

1. בסד"כ טנקי השרמן נכללו 101 משחיתי טנקים אם-10, חמישים מהם נרכשו בתקופת תוכנית "בני יעקב". הללו הוצאו מהשירות בתקופת "בני אור" ולא נכללו בתוכנית "בני אור" ובסד"כ של שנת 1967.
2. בסד"כ הטנקים בפועל בשנת 1973 מצוין במקור 2,005 טנקים.
3. בסד"כ הטנקים בשנת 1974 בתוכנית "גושן" מצוין במקור 1,821 טנקים.

המקורות

1. תכנית "בני-יעקב" על פי: אגם/תכנון, "תיק 'בני-יעקב': סדר-כוחות צה"ל 1962 (הצעה)", ארכיון צה"ל (להלן: א"צ).
2. תכנית "חשמונאים" על פי: צוות תכנון סדר-כוחות צה"ל, "חשמונאים": סדר-כוחות צה"ל 1965 (הצעה)", ספטמבר 1961, א"צ.

3. תכנית "בני-אור" על פי: אג"ם/תכנון, "בני-אור": סדר-כוחות צה"ל 1965-1968", יולי 1964, א"צ.
4. תכנית "מכבי" על פי: מטכ"ל/אג"ם, "מכבי": פיתוח סד"כ צה"ל (69/70-68/69)", א"צ.
5. תכנית "גושן" על פי: מטכ"ל/אג"ם/תוא"ר, "גושן": פתוח סדר כוחות צה"ל לשנים 1970-1974", א"צ.
6. תכנית "גושן ב'" על פי: מטכ"ל/אג"ם/תוא"ר, "גושן ב'": פתוח סד"כ חילות היבשה לשנים 1971-1976", א"צ.
7. סד"כ הטנקים בפועל בשנת 1962 על פי: צוות תכנון סדר-כוחות צה"ל, "יחשמונאים": סדר-כוחות צה"ל 1965 (הצעה)", ספטמבר 1961, א"צ; משרד הביטחון, אגף החימוש, "דו"ח משלוחי רכש לשנת 1961", א"צ.
8. סד"כ הטנקים בפועל בשנת 1965 על פי: אג"ם/מת"ם, "פיתוח סד"כ חש"ן 'בני-אור'", 12 נובמבר 1964, ארכיון צה"ל; משרד הביטחון, אגף החימוש, "דו"ח משלוחי רכש לשנת 1964", א"צ.
9. סד"כ הטנקים בפועל בשנת 1967 על פי: רא"ל יצחק רבין, "סיכום תקופת שרותי כרמטכ"ל - 1 ינואר 64 עד 31 דצמ' 67", 1 בפברואר 1968, א"צ.
10. סד"כ הטנקים בפועל בשנים 1970 ו-1973 על פי: "התפתחות מערכת הבטחון בשנים 1967-1973", 20 בפברואר 1974, משרד הביטחון.

התפתחות סד"כ חיל הים בשנים 1962 - 1973 - תכנון ובפועל (נכון ל-31 במרס)

1973			1970		1967		1965		1962		כלי השייט
בפועל	תוכנית		בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	בפועל	תוכנית	
		גושן ב"	גושן"	"מכבי"		"בני אור"		"חשמונאים"		"בני יעקב"	
-	-	-	-	-	3	2	3	3	3	3	משחתת
1	2	2	2	2	1	3	2	2	2	5	צוללת
-	-	-	-	-	9	6	9	14	9	12	ספינת טורפדו
13	12	12	6	12	-	8	-	-	-	-	ספינת טילים
10	10	10	10	6	4	5	3	3	-	2	נחתת טנקים

הערה: תכנון "גושן ב" ב-31 במארס 1973 - הערכה.

המקורות

1. תכנית "בני-יעקב" על פי: אגם/תכנון, "תיק 'בני-יעקב': סדר-כוחות צה"ל 1962 (הצעה)", ארכיון צה"ל (להלן: א"צ).
2. תכנית "חשמונאים" על פי: צוות תכנון סדר-כוחות צה"ל, "חשמונאים: סדר-כוחות צה"ל 1965 (הצעה)", ספטמבר 1961, א"צ.
3. תכנית "בני-אור" על פי: אג"ם/תכנון, "'בני-אור': סדר-כוחות צה"ל 1965-1968", יולי 1964, א"צ.
4. תכנית "מכבי" על פי: מטכ"ל/אג"ם, "'מכבי': פיתוח סד"כ צה"ל (69/70-68/69)", א"צ.
5. תכנית "גושן" על פי: מטכ"ל/אג"ם/תוא"ר, "'גושן': פתוח סדר כוחות צה"ל לשנים 1970-1974", א"צ.
6. סד"כ חיל הים בפועל בשנת 1962 על פי: צוות תכנון סדר-כוחות צה"ל, "חשמונאים: סדר-כוחות צה"ל 1965 (הצעה)", ספטמבר 1961, א"צ.
7. סד"כ חיל הים בפועל בשנת 1965 על פי: אגם/תכנון, "'בני-אור': סדר-כוחות צה"ל 1965-1968", יולי 1964, א"צ.
8. סד"כ חיל הים בפועל בשנת 1967 על פי: רא"ל יצחק רבין, "סיכום תקופת שרותי כרמטכ"ל - 1 ינואר 64 עד 31 דצמ' 67", 1 בפברואר 1968, א"צ.
9. סד"כ חיל הים בפועל בשנים 1970 ו-1973 על פי: "התפתחות מערכת הבטחון בשנים 1967-1973", 20 בפברואר 1974, משרד הביטחון.